

Mihajlo Pantić

VARIJACIJE NA TEMU DANILO KIŠ I SREDNJA EVROPA

I

Samo nemojmo raspravljati o tome da li postoji Srednja Evropa. Dogovorimo se odmah da je reč o fluidnom pojmu, u čijem se relativnom, stalno menjajućem središtu, ili u više takvih središta, neprestano javlja immanentna ambivalencija, naizmenično pulsiraju trenutak bivanja i trenutak nebivanja, kao u radioaktivnom izotopu. Jeste i nije. Da i ne. Vrteška protivrečnosti. U uvodnom paragrafu eseja "Varijacije na srednjoevropske teme" Danilo Kiš konstatiše upravo to: bez jasnih granica, bez Centra ili sa više centara "Srednja Evropa" liči na jednu prikazu iz dela Anatola Fransa – niko od onih koji su tvrdili da su je videli nije znao da kaže kako izgleda. Pojam "Srednje Evrope", shvaćen kao duhovni konstrukt, dakle, više je spekulativan, a manje empirijski. Jeste, on polazi od neke geografije, i neke istorije, i neke sociologije, i neke politike, i neke umetnosti, možda i od neke univerzalne poetike (to ćemo tek videti), ali se realni, stvarno postojeći lik "Srednje Evrope" ne može poistovetiti sa granicama njene mentalne radiljnice. U geografiji duha pojам "Srednje Evrope" ne stoji u srazmeri jedan naprama jedan sa geografskom kartom, sa zemljopisom Srednje Evrope.

II

Za početak ne bi bilo na odmet napraviti jedan mali pojmovnik, jedan popis simptoma koji bi nam poslužio kao vodič kroz virtualnu, a možda i stvarnu Srednju Evropu. Književno delo Danila Kiša jeste jedan takav vodič. Judaizam kao tragedija i judaizam kao metafora (otac iz *Peščanika* transfiguracija je mitske figure Ahasfera). Pitanje identiteta, nemogućnost prepoznavanja u ocu. Panonsko more, koje više ne postoji. Srednja Evropa nastaje na dnu ili na obalama bivšeg mora, Srednja Evropa je obrnuta Atlantida, mit ponovo stečen. Drevna zemlja je potonula u dubine, a nova se javila kada je, Dunavom, oteklo more. Pišući *Peščanik* Kiš podrazumeva da Panonija ima i doslovni i metaforički značaj za Srednju Evropu. U jednom razgovoru veli: "Ta činjenica – ne bez metafizičkog prizvuka – da sve to što se tu zbiva, zbiva se na dnu morskome, nije bez značenja. I sam taj svet o kojem se govori u knjizi, ceo taj rekvizitarij predmeta i stvari, sve to deluje, čini mi se, u ovom romanu."

III

Srednja Evropa je plutajući kulturni nadidentitet. Markeri tog (nad)identiteta diseminiraju, menjaju značenje i pomeraju se u različitim, često nepredvidljivim pravcima, određujući mu prostor neodredivog rasprostiranja. Srednja Evropa u Krakovu, i Srednja Evropa u Sofiji, da li je to ista Srednja Evropa? Hoću reći, svako na taj identitet gleda drugčije, i svako ga oseća iz svoje perspektive, iz svoje kulturne tradicije. Međutim, Srednja Evropa ne isključuje bliskost, ali, podseća nas Kiš, ni odbojnost susednih kultura. Pojmovnik relacija se nastavlja: stalna korekcija identiteta koji se ugiba pod pritiskom istorije, a istorija je, ne samo u Kišovom delu, shvaćena kao sudbina, zla sudbina. Politika kao pogubna interpretacija, tačnije, manipulacija istorije. Kišov esej u kojem se variraju srednjoevropske teme se, možda, nekom može učini zastareo jer je pisani za vreme postojanja Berlinskog zida (u međuvremenu je u mnogome promenjena politička karta Evrope), ali je taj esej na sivo dnu bespogovorno tačan. Srednja Evropa se menja, da bi ostala ista. Srednja Evropa u predominaciji bečke secesije i Srednja Evropa u predominaciji komunizma istočnog bloka koji je želeo da menja svet, ali nije obnavljao fasade u Budimpešti, Beogradu, Zagrebu, Sofiji... nisu li to dve Srednje Evrope?

IV

Raspravljajući o tome da li postoji ili ne postoji, i sam se neprestano kolebajući između da i ne, Danilo Kiš i sam govorio o imenima, o pojmovima, i o relacijama bitnim za priču o Srednjoj Evropi. Kafka, Muzil, Krleža, Karl Kraus, Frojd, Oto Vajninger, Kostoljanj... Psihoanaliza, secesija, ekspresionizam, disidentstvo, apatridstvo, bilingvalnost. Multikultura kao jedna kultura. *Bogata zbirka partikularizama* (tu formulu, kao citatni pisac, Kiš preuzima od Muzila). Jevrejstvo, trauma identiteta, sveprožetost nomadske kulture, kao paradoksalni integrativni faktor protiv koga se svi nacionalizmi bore, a svi ga zaobilazno usvajaju. Insistiranje na posebnosti. Austrougarska i potom Jugoslavija shvaćene su kao "tarnnice naroda" jer se u njima posebnost identiteta utapala u hibridno, mozaično, utopijsko "jedinstvo". Zar Srednja Evropa nije (nad)politička, možda (geo)poetička (to ćemo tek videti) vizija jednog takvog nemogućeg jedinstva neprestano potenciranih posebnosti i različitosti. Partikularni identiteti koji tvore ili ne tvore projektivni, jedva mogući, metamorfozirajući identitet raspeti su delovanjem centrifugalnih i centripetalnih sila. Po svaku cenu žele da ostanu svoji (svi su prošli kroz fazu romantičarske jezičke emancipacije), svi u mehanici mita o slavnoj istoriji "hoće samo da budu na svome", ali im "oni do njih" to ne daju. – "Mi" smo Srednja Evropa, oko nas su varvari! – čuje se na mađarskom, nemačkom, češkom, srpskom, poljskom i svi drugim jezicima toga podneblja. No, takođe, u isti mah, svi žele da učestvuju u široj priči, naročito u duhu. Da, duh je u rodnom jeziku, ali je duhu tesno u jeziku, nekmoli u istoriji, i u politici, svi teže da se nametnu nekom posebnošću, i da dele ono što je zajedničko, pa makar bilo u utopijsko, jer su, objektivno gledano, mali, malecni, jedva vidljivi na mapi sveta. "Razlike među nacionalnim kulturama u ovom regionu veće su nego sličnosti, antagonizmi življi nego suglasja i homogenost" – veli Kiš. I zato je Srednja Evropa jedna utopija, jedna vizija. I zato se u njoj može stvarno živeti, kao što je

moguće živeti i u drugim himerama. Zar nismo već u njima živeli? Mislim da je Kiš pisao o jednoj takvoj viziji.

V

Dokazi za to su nematerijalni, ali su izvesni. Jezik je nematerijalan, ali je izvestan. Kao posvećenik jezika – "jezik je sudbina", kaže Kiš – on sluša pre svega jezik, sluša njegov ton, preliv, intonaciju i njansu. I otuda se pita: "Zašto, čitajući Poljaka Kušnjevića (1904) ili Madara Petera Esterhazija (1950), na primer, prepoznajem u njima, na planu izraza, pripadnost nekoj 'srednjoevropskoj poetici', što mi ih čini bliskim? I koji je to zvuk, koja vibracija, koja stavlja neko delo u magnetno polje te poetike? To je, pre svega, imanentno prisustvo kulture, u vidu aluzija, reminiscencija i citata iz sveukupne evropske baštine, svest o delu, koja mu, međutim, ne kvari spontanost, ekvilibristička ravnoteža između ironičnog patosa i lirske odstupanja. To nije mnogo. To je sve." Mogu samo dodati: – kakva maestralna autodefinicija, videti sebe u ogledalu drugog, i njegov jezik, tačnije, ton jezika, jer je reč o različitim jezicima, čuti kao svoj. Željeni smisao, nedosegnuti ideal Srednje Evrope je upravo to, videti se u ogledalu drugog, ali nas istorijska realnost podseća da se u stvari neprestano nalazimo u vašarskoj kući "krivih ogledala" (*istorija je vašar u velikom*), i da svoj lik uvek vidimo ne kao jednak sebi, nego kao izobličen, groteskan, karikaturalan. Prema važećem stereotipu svi tada mislimo da nam je vašarsku priču o sopstvenoj deformisanosti smislio neko drugi, da bi nas porekao, da bi od nas uzeo suštinu, ono što bismo želeli da budemo. Kakva zabluda. Zablude je, po ničeoskoj recepturi, moguće neutralisati iluzijama. Zato je Srednja Evropa duhovni konstrukt koji neprestano treba izmišljati, domišljati, osluškivati. Realnost je drukčija, da bih proputovao sve zemlje Srednje Evrope potrebno mi je ni sam ne znam koliko viza.

VI

U rukopisnoj zaostavštini Danila Kiša pronađen je jedan fragment varijacija na srednjoevropske teme koji nije ušao u konačnu verziju istoimenog eseja. Objavljen je u knjizi *Skladište*, posthumnom poetičkom i pripovedačkom piščevom breviriju. Tu nalazim dodatnu potvrdu da pisac neprestano traga za nadjezičkim sazvučjima, ili da to kažem pomalo *vinaverovski*, za satrepotom jezičke melodije. Tajna postanja, i tajna egzistencije imaju svoje melodije. Kiš u tom citatu govori o sebi kao o drugom, njegovo iskustvo ispričano je iz on-perspektive. On, veli pisac za sebe, "već po stoti, po hiljaditi put objašnjava da se ne piše jezikom, nego celim bićem, mitosom, tradicijom, sveštu i podsveštu, utrobom, sećanjem, svim onim što se kroz zamah ruke pretvara u automatizam, u slučajnu metaforu, u asocijaciju, u književnu aluziju, u idiotizam, u nesvesni ili namerni citat. Jer on – i to ga upravi čini srednjoevropskim piscem – vuče za sobom užasan teret melodija jezičkih i muzičkih." Knjiga *Skladište*, već kao odabrana književna forma, a posebno njen navedeni fragment, osvedočava ideju da u književnosti učestvuje sve, pa i projekcija šireg kulturnog zavičaja (Srednja Evropa), jer je čin pisanja, kako sam već primetio, "način jezičkog, estetičkog harmonizovanja beskrajne, neutražive proizvoljnosti i protivrečnosti egzistencije".

VII

Nacionalizmi se u stvarnoj Srednjoj Evropi neprestano igraju klackalice sa utopijom transnacionalnosti i taj odnos kulturnih sila, i na jednoj i na drugoj strani često uzdignut do nivoa ideoološke zaslepljenosti, često određuje dominantnu boju mnogih kulturnih sredina, a ponekad i rezultira trenjima i sukobima koji se pretvaraju u prave ratove. Te dualne, međusobno irritirajuće životne, političke i (možda) poetičke koncepcije postoje u svim zemljama i u svim kulturama srednjoevropskog kruga, ako je to krug, jer da bi se nacrtao krug, potreban je centar... da bi svi rubovi bili podjednako od njega udaljeni. A centra nema, odnosno, ima bezbroj centara, odnosno, svi misle da su centar. Srednja Evropa je, uzeta tako, u stvari neka naročita forma koja se ne dâ vizuelno, a nekmoli geometrijski predstaviti, njene se granice pomeraju i udaljavaju u zavisnosti od mnogih faktora, recimo, meni se čini da je potencirajući borhesovsku poetiku Biblioteke kao simulakruma duhovnog univerzuma, u kojem sve postoji naporedo, u jednom trenutku, kao u nekakvoj zaledenoj večnosti umra, Danilo Kiš napravio presudan korak u potpunoj poetičkoj integraciji srpske književnosti, u evropsku. I pre njega evropska, prošavši kroz sve stilskoformativne etape kroz koje su prošle i druge evropske literature novoga doba, srpska književnost dobila je u Kišu pisca koji je razumeo da je forma artikulacije jedini prostor u kojem se duh može umetnički objaviti. I od toga razumevanja je napravio svoj osnovni poetički stav. Govorio je da ga "zaokuplja večiti problem Forme", a nimalo slučajno, završavajući svoje varijacije na srednjoevropske teme upravo je dotakao pitanje forme, uočavajući da ono dolazi iz jednog kulturnog fona koji nije (isključivo) nacionalan, nego je univerzalan: "Ako kažem da je svest o formi jedna od osobina zajedničkih piscima srednjoevropske provenijencije, formi kao težnji za osmišljavanjem života i metafizičkih ambiguiteta, formi kao mogućnosti izbora, formi, koja je pokušaj traženja neke arhimedovske čvrste tačke u haosu koji nas okružuje, formi koja je protivnost rasulu barbarstva i iracionalnoj proizvoljnosti nagona, bojim se da sam time možda samo uopšto svoje sopstvene intelektualne i književne opsesije."

Post scriptum

Zato jednom mogućem, jednom prepostavljenom pojmovniku stvarne ili virtualne Srednje Evrope, i istorijske poetike književnosti toga prostora, svakako treba dodati ime Danila Kiša.